

1

De wielrenner

Februari – maart 1962

Harry Seidel hield van actie, snelheid, risico. Die vond hij allemaal in het wielrennen. Met een andere instelling had hij olympisch kampioen kunnen worden – en dat had hij waarschijnlijk nog steeds kunnen worden, want hij had op zijn drieëntwintigste nog altijd geweldige benen. Maar zo was Harry niet. Als hij zijn zinnen eenmaal op iets had gezet, ging hij er helemaal voor, en nu waren zijn ogen op iets anders gericht dan de volgende bocht, zijn concurrenten of de finishlijn. Nog maar een paar maanden geleden hadden duizenden fans hem toegejuicht in kolkende stadions. Zijn foto stond in de kranten. Kinderen riepen de slanke, donkerharige sportheld na als ze hem in Berlijn op straat zagen fietsen. Maar nu zwoegde hij nagenoeg alleen. Niemand juichte hem toe, al verdiende hij het, met prestaties die zijn wedstrijdcarrière verre te boven gingen. Dat zou te gevaarlijk zijn.

Sinds er een nieuwe barrière was verzezen die Berlijn in tweeën splitste, op 13 augustus 1961, maakte Harry's vrouw Rotraut zich zorgen om hem. Elke keer als hij weer vertrok op een van zijn geheime missies vroeg ze zich af of hij ditmaal thuis zou komen of niet, en misschien nooit meer. Vrienden noemden Harry een *Draufgänger* – een waaghals. Ze smeekten hem zijn overmoedige acties te staken en terug te keren naar het wielrennen, of eindelijk die krantenkiosk te openen die hij had willen beginnen, maar ze hadden net zo goed aan de oever van de

Spree tegen de wind in kunnen roepen. De Muur stond er nog geen twee maanden of Harry had zijn vrouw en zoontje plus meer dan twintig anderen al de vrijwel ondoordringbare grens naar het Westen over geloodst. En in Harry's optiek waren er nog talloze anderen (oftewel bijna iedereen in Oost-Duitsland) te redden.

Seidel had enkel lof van de staat geogst met zijn wielercarrière, die had geresulteerd in diverse kampioenstitels van Oost-Berlijn en twee medailles bij de Oost-Duitse kampioenschappen van 1959. Hij was zijn tienerjaren maar nauwelijks ontgroeid toen de staat hem een toelage gaf om fulltime te kunnen koersen en hij zijn baan als elektricien had opgegeven. Maar hoewel hij in de propaganda-organen nog volop werd geprezen betoonde Harry zich ook toen al niet echt een patriot, want in tegenstelling tot veel anderen in het nationale team weigerde hij steroïden te slikken om zijn prestaties te verbeteren. Bovendien was hij geen lid geworden van de regerende Communistische Partij. Daarmee had hij zijn kansen op opname in het landelijke team voor de Olympische Spelen van 1960 verspeeld, en dus was zijn staatstoelage gestaakt.

Nu, begin 1962, stond zijn naam even vaak in de dossiers van de Oost-Duitse geheime dienst als vroeger in de kranten, maar nu onder verdenking van hulp aan vluchtelingen. Die verandering had zijn prijs gehad.

Seidels eerste ontsnapping was die van hemzelf. Slechts een paar uur nadat op de ochtend van 13 augustus was begonnen met de bouw van de versperring van beton en prikkeldraad, had Seidel zijn woning in de wijk Prenzlauer Berg, die hij met zijn vrouw, zoon en schoonmoeder deelde, verlaten om op de fiets de grens te verkennen. Aan de zuidkant van het centrum had hij een plek gevonden waar het prikkeldraad laag bleef. Terwijl de grenswachten door demonstranten werden afgeleid, had hij zijn fiets op zijn schouder genomen en was over het prikkeldraad gesprongen. Het was meer een test dan een echte vluchtpoging. Hij ging ervan uit dat hij net zo gemakkelijk zou kunnen teruggaan naar Oost-Berlijn, en dat lukte hem inder-

daad een paar uur later, gewoon via een controlepost (in dié richting was dat nog geen probleem). Hij was één keer ont-snapt, meende Harry, dus het zou hem de komende uren nog wel een keer lukken. Hij was geenszins van plan Rotraut en de baby André achter te laten, maar hij wilde ook zijn krantenwijk in het Westen niet opgeven. En zelfs als hij over de grens vast kwam te zitten, zou hij zijn gezin en zijn moeder vast snel ook naar de andere kant kunnen halen.

Later die dag overwoog Harry een tweede sprong naar het Westen, maar het leek erop dat de grenswachten hun controles hadden verscherpt. Dus verpakte hij kort na het vallen van de avond zijn paspoort in plastic en dook de Spree in om de ruim tweehonderd meter naar het Westen te zwemmen. Toen hij bovenkwam om adem te halen, botste hij bijna tegen een Oost-Berlijnse politieboot. Watertrappend wachtte hij af tot hij een van de agenten duidelijk hoorde zeggen: ‘Laten we gaan, hier is niets te zien.’ De boot voer weg en hij zwom verder naar de overkant.

Terwijl Seidel zong op een manier om zijn familie te helpen vluchten, deed een van Rotrauts broers een poging hen de grens over te loodsen met West-Duitse paspoorten met min of meer gelijkende foto’s. De vervalste paspoorten vonden genade in de ogen van de grenswachten en Harry’s moeder en schoonmoeder werden gearresteerd. Zijn vrouw werd alleen ongemoeid gelaten omdat ze voor een baby moest zorgen. Harry was woedend en zwoer zijn moeder te redden als ze uit de gevangenis kwam – en zijn vrouw en zoontje direct.

Na nog een fietstocht, ditmaal langs de westkant van de Muur, concludeerde hij dat de veiligste plek voor een uitbraak aan de Kiefholzstrasse lag, bij het Treptower Park, een van de grootste parken van de stad. De grens was daar slechts versperd met prikkeldraad – geen hekken of muren – en aan de Amerikaanse kant was de grenszone dicht beplant met bosjes en bomen die dekking konden bieden. Om de duisternis een handje te helpen schoot hij een paar schijnwerpers kapot met een luchtbuik.

Op de avond van 3 september 1961, drie weken na het verrijzen van de Muur, kreeg Rotraut, een slanke jonge vrouw met blauwe ogen, thuis een onverwacht telefoontje. Harry belde op vanuit een café in Oost-Berlijn en kondigde aan dat hij haar over een uur kwam ophalen. Rotraut, wier familie vanuit Polen naar Duitsland was geëmigreerd, was even sterk tegen de communisten gekant als haar man en had zelf ook nagedacht over manieren om te vluchten, dus Harry's telefoontje kwam als geroepen. Toen hij thuiskwam vroeg hij haar zwarte kleren aan te trekken, hun baby een slaappil te geven en met hem mee te komen. Kort daarna slopen ze langs de Kiefholzstrasse door de bosjes, waar Harry het prikkeldraad al had doorgeknipt. Hij kroop erdoorheen, stond op en hield de bovenste draad omhoog. Rotraut gaf hem de baby aan en stapte de grens over. Toen sprintte ze met Harry en de baby naar zijn klaarstaande Ford Taunus. Minuten later konden de drie Seidels uitblazen in Harry's woning in de wijk Schöneberg.

Voor de twee broers van Rotraut was de afloop minder positief; die werden opgepakt op beschuldiging van medeweten van of medewerking aan de vlucht van hun zus.

Slechts weinigen in Berlijn konden zich voorstellen dat een muur van welke aard dan ook – de Oost-Duitse leider Walter Ulbricht, die kennelijk Orwell had gelezen, had het over een *antifaschistischer Schutzwall* – jarenlang kon blijven bestaan. Maar Harry Seidel behoorde niet tot de optimisten. Hij geloofde dat het langgerekte, lelijke litteken bedoeld was om even permanent te zijn als de politiestaat Oost-Duitsland. En wat kon het Westen eraan doen? Berlijn was een in stukken opgedeeld eiland dat maar net bleef drijven midden in de communistische staat, honderdvijftig kilometer van West-Duitsland. Harry Seidel had het gevoel dat zijn avonturen aan de grens nog lang niet voorbij waren. Om te beginnen moest hij zijn moeder nog redden.

Na jaren geleefd te hebben met tekorten en rantsoenen graptten Oost-Berlijners onderling dat als ze zich al appels of aardappels

konden veroorloven, die vaak vol wormen zaten – ‘en met wormen zijn ze duurder’. Nog zo’n bittere grap: ‘Wist je dat Adam en Eva eigenlijk Oost-Duitsers waren? Ze hadden geen kleren, ze moesten een appel delen en ze kregen te horen dat ze in het paradijs leefden.’

Kort na de Tweede Wereldoorlog werden twee Duitse staten afgebakend met een bochtige streep op de kaart, nog voordat ze de namen Duitse Democratische Republiek (DDR) en Bondsrepubliek Duitsland (BRD) aannamen. West-Duitsland werd verdeeld in sectoren, bezet door de Amerikanen, de Fransen en de Britten. De door de Sovjet-Unie gedomineerde DDR was de ‘kleinere broer’ van de BRD, in oppervlakte, in bevolkingsaantal en in toenemende mate in economische welvaart. West-Duitsland maakte een snelle economische groei door met volop werkgelegenheid en bereikte volledige soevereiniteit in 1955, al bleven de drie bezettingsmachten aanwezig. Intussen worstelden de communisten in Oost-Duitsland met een vernederende vluchtelingen crisis: tussen het einde van de jaren veertig en 1961 vluchtten zo’n 2,8 miljoen Oost-Duitsers naar het Westen.

Het grootste deel van deze menselijke vloedgolf, bijna twintig procent van de Oost-Duitse bevolking, stroomde het land uit via Berlijn. De landsgrenzen werden streng gecontroleerd door het Oost-Duitse leger, maar de sectorgrens in Berlijn, diep in Oost-Duitsland, bleef poreus. Het niveau van de grensbewaking bij de overgangen tussen de sectoren varieerde sterk. Berlijn bleef in de meeste opzichten één stad, met één telefoondienst en ongedeelde metro-, trein-, tram- en busverbindingen. Zeker zestigduizend Oost-Berlijners – docenten, artsen, ingenieurs, juristen, technici, studenten – bezaten een officiële pas waarmee ze elke dag konden oversteken naar het Westen om er te werken of lessen bij te wonen aan de Technische Universität of de Freie Universität. Ze stonden bekend als *Grenzgänger*. Velen van hen kwamen niet terug. In 1961 bereikte West-Berlijn een inwonertal van 2,2 miljoen, het dubbele van de oostelijke sector.

De Sovjets begonnen zich zorgen te maken. Premier Nikita Chroesjtsjov noemde West-Berlijn 'een graat in mijn keel' (el- ders vergeleek hij het stadsdeel overigens met testikels waarin hij kon knijpen als hij het Westen wilde laten kermen). Hij stel- de de drie westerse mogendheden in 1958 een ultimatum waar- in hij ze zes maanden gaf om ermee in te stemmen van West- Berlijn een 'vrije' gedemilitariseerde zone te maken en zich dan terug te trekken. De geallieerden wezen zijn ultimatum af. Zij stelden dat de onnatuurlijke opdeling van de stad moest wor- den beëindigd met vrije verkiezingen in alle vier sectoren en, uiteindelijk, hereniging. Chroesjtsjov bond tijdelijk in. John F. Kennedy, die in 1960 kandidaat stond voor het presidentschap van de Verenigde Staten, voorspelde dat Berlijn een 'toetssteen van onze moed en standvastigheid' zou blijven.

De eerste topontmoeting tussen Kennedy en Chroesjtsjov vond begin juni 1961 plaats in Wenen. De zevenenzestigjarige Sovjetleider opende met de opmerking dat Berlijn 'de gevaar- lijkste stad ter wereld' was. Om de onervaren Amerikaanse pre- sident uit te dagen dreigde hij over te gaan tot het sluiten van het lang aangekondigde 'vredesverdrag' met Oost-Duitsland en het verbreken van de overeenkomst tussen de vier mogend- heden over de verdeling van Berlijn. Daarmee zouden de Oost- Duitsers de controle krijgen over alle toegangen tot de stad vanuit het Westen, via de lucht, het spoor en de snelweg. Ook dit idee werd door de drie westerse mogendheden verworpen. Maar de geïntimideerde Kennedy blunderde en liet doorsche- mermen dat de Verenigde Staten nu bereid waren de semiperma- nente verdeling van Berlijn te accepteren, hetgeen Chroesjtsjov alleen maar aanmoedigde.

Toen het eind van de top naderde, noemde Kennedy die in besloten kring 'de ergste gebeurtenis in mijn leven. Hij slachtte me af.' JFK liet zijn medewerkers weten dat Amerika niet veel voor de Oost-Berlijners kon doen; het enige doel was nog de belangen te verdedigen van degenen die zich al in het Westen bevonden. Tegen een topadviseur zei hij: 'God weet dat ik geen isolationist ben, maar het lijkt me geen slim idee het leven van

een miljoen Amerikanen op het spel te zetten vanwege een ruzie over de toegangsrechten tot een snelweg [...] of omdat de Duitsers de hereniging van Duitsland willen.’ Immers, zo voegde hij eraan toe: ‘Wij hebben de verdeeldheid in Duitsland niet veroorzaakt.’

In een toespraak op 25 juli 1961 verklaarde Kennedy dat de Verenigde Staten niet uit waren op een nieuwe confrontatie vanwege Berlijn. Met het oog op de toenemende agressie van de Sovjets gaf JFK niettemin opdracht de Amerikaanse troepenmacht in Berlijn te versterken. ‘We streven naar vrede,’ verkondigde hij, ‘maar we geven ons niet over.’ In West-Berlijn trok vooral een ander punt in zijn speech de aandacht: Kennedy leek te suggereren dat Amerika West-Duitsland met kracht zou verdedigen, maar de communisten min of meer de vrije hand zou geven in Oost-Duitsland. Te midden van de stijgende spanning bereikte het aantal Oost-Duitsers dat aankwam in het West-Duitse vluchtelingencentrum, een complex van vijftienging gebouwen in Marienfelde, een hoogtepunt. Het aantal per maand lag in 1961 op gemiddeld 19.000, maar verdubbelde in de eerste dagen van augustus. Vrije verkiezingen hadden de Oost-Duitsers nog niet meegemaakt, maar ze stemden nu met hun voeten.

Walter Ulbricht, de achtenzestigjarige Oost-Duitse leider met het leninsikje, vond het welletjes. Hij had weken eerder met de zegen van Chroesjtsjov gigantische hoeveelheden prikkeldraad, hekwerken en betonblokken laten opslaan en zijn fantasie van een permanente versperring rondom West-Berlijn leek plotseling bewaarheid te kunnen worden. Wonderlijk genoeg wisten de Amerikanen er weinig van, ondanks hun enorme investeringen in het inlichtingenwerk in Berlijn. President Kennedy hoorde er in zijn dagelijkse briefings door de CIA niets over.

Niet dat het veel zou hebben uitgemaakt. De Amerikaanse leiders stonden uitermate wankelmoedig tegenover het vooruitzicht van een gesloten grens. Ulbricht kon zijn hart ophalen aan een in de media breed uitgemeten interview met de in-

vloedrijke Democratische senator J. William Fulbright dat op 30 juli op tv was uitgezonden. Gevraagd of de communisten de spanningen zouden kunnen verminderen door de vluchtelingenstroom in te dammen, antwoordde Fulbright: 'Als ze er volgende week voor zouden kiezen hun grenzen af te sluiten, zouden ze daarmee geen enkel verdrag verbreken. Ik begrijp niet waarom de Oost-Duitsers hun grenzen niet sluiten. [...] Ik denk dat ze daartoe het volste recht hebben.' Fulbright werd zowel door de West-Duitse media als door Amerikaanse diplomaten in Bonn gehekel en sommigen noemden hem *Fulbright*.

President Kennedy hield zich in het openbaar stil. Maar in het Witte Huis zei hij tegen een adviseur: 'Chroesjtsjov is bezig Oost-Duitsland te verliezen. Dat kan hij niet laten gebeuren. Als Oost-Duitsland gaat, gaat Polen ook en heel Oost-Europa. Hij zal iets moeten doen om de vluchtelingenstroom te stoppen. Misschien een muur. En wij zullen het niet kunnen voorkomen.' Chroesjtsjov stelde intussen Ulbricht gerust: 'Als de grens gesloten wordt, zijn de Amerikanen en de West-Duitsers blij.' Hij beweerde dat de Amerikaanse ambassadeur in Moskou tegen hem had gezegd dat de toenemende vluchtelingenstroom 'de West-Duitsers grote problemen bezorgt. Dus als we die controles instellen, is iedereen tevreden.' Ulbricht stelde zijn veiligheidschef, Erich Honecker, verantwoordelijk voor een succesvolle uitvoering van de operatie.

Op 13 augustus werden kort na middernacht de eerste rollen prikkeldraad uitgerold langs de grotere boulevards aan de grens, de eerste stap in het afgrendelen van de 150 kilometer lange omtrek van West-Berlijn. Duizenden Sovjetsoldaten stonden stand-by voor het geval demonstranten in het Westen pogingen zouden ondernemen om het werk te verstoren. Chroesjtsjov had Ulbricht wijselijk op het hart gedrukt te voorkomen dat het prikkeldraad ook maar een centimeter over de grens zou komen te liggen.

Toen de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Dean Rusk later die ochtend het nieuws hoorde, verbood hij

Amerikaanse functionarissen verklaringen af te geven waarin meer dan lichte kritiek doorklonk. Elke Amerikaanse reactie aan de grens zou, vreesde hij, een escalatie van de kant van de communisten uitlokken. Daarop verliet hij zijn kantoor om een honkbalwedstrijd van de Washington Senators bij te wonen. Amerikaanse diplomaten hoopten dat burgemeester Willy Brandt van West-Berlijn onkundig zou blijven van Rusks uitje, en zeker ook van de reactie van Foy Kohler, een medewerker van Rusk: 'De Oost-Duitsers hebben ons een plezier gedaan.'

Oost-Berlijn deed meer dan ooit denken aan een legerbasis, meldde CBS-correspondent Daniel Schorr die dag. Troepen waren nodig, voegde hij eraan toe, om een 'nukkige bevolking' in bedwang te houden. Die avond stuurde Edward R. Murrow, de legendarische reporter die CBS had verlaten om de leiding van de US Information Agency (USIA) op zich te nemen, zijn vriend Jack Kennedy vanuit Berlijn een telegram waarin hij de actie van Ulbricht vergeleek met het binnentrekken van het Rijnland door Hitler. Hij waarschuwde Kennedy dat hij, als hij zijn rug niet recht hield, te maken kon krijgen met een vertrouwenscrisis, niet alleen in West-Duitsland maar in de hele wereld.

De inwoners van Oost-Berlijn waren gewend geraakt aan de arbitraire opdeling van hun stad, maar op de ochtend van 13 augustus had die opdeling een onheilspellend karakter gekregen. Tienduizenden Oost-Berlijners verloren plotseling hun baan in het Westen of de kans hun studie af te maken, evenals de vrijheid om vrienden, familieleden en dierbaren te bezoeken. De passagiers van de ondergrondse U-Bahn en de verhoogde S-Bahn moesten nu aan de grens met Oost-Berlijn uitstappen.

Op 14 augustus hield Kennedy zijn medewerkers niettemin voor: 'Het is geen al te fraaie oplossing, maar een muur is nog altijd een stuk beter dan een oorlog.' In hetzelfde gesprek zei hij: 'Dit is het einde van de Berlijnse crisis. De andere kant is in paniek geraakt, wij niet. Wij gaan nu niets doen, want er is geen alternatief behalve oorlog. Het is allemaal voorbij – ze gaan Ber-

lijn niet onder de voet lopen.’ De Amerikaanse inlichtingendienst leek zelfs bijna optimistisch. In de CIA-briefing van 14 augustus werd Kennedy droogjes gewezen op nieuwe ‘reisbeperkingen’ en ‘restricties’ in Berlijn. De volgende dag stelde de CIA dat de bevolking van Oost-Duitsland en Oost-Berlijn ‘in het algemeen voorzichtig’ reageerde, met enkel ‘incidentele openlijke uitingen van kritiek en enkele gevallen van protest tegen het regime’. Mogelijk wist de inlichtingendienst niet dat er al zeker tien Oost-Duitse grenswachten naar het Westen waren gevlucht.

Op het hoogste regeeringsniveau kwam in Washington de Berlin Task Force bijeen en richtte zijn discussies meer op public relations dan op sancties als reactie op de Sovjetactie. Minister van Buitenlandse Zaken Rusk noemde het afsluiten van de grens weliswaar een ernstige zaak, maar stelde tegelijkertijd dat daarmee ‘een verdrag over Berlijn wel eenvoudiger was geworden. Ons actuele probleem is de verontwaardiging in Berlijn en Duitsland die gepaard gaat met het gevoel dat wij meer zouden moeten doen dan alleen protesteren.’ Minister van Justitie Robert Kennedy vond dat de anti-Sovjetpropaganda moest worden opgevoerd.

Op 16 augustus kopte de populaire West-Duitse krant *Bild Zeitung* op zijn voorpagina: ‘Het Westen doet niets!’ President Kennedy, klaagde de krant, ‘houdt zich stil’. Burgemeester Willy Brandt telegrafeerde Kennedy een krachtige boodschap. Hij bekritiseerde de ‘passieve en louter verdedigende houding’ van de geallieerden, die een ineenstorting van het moreel in West-Berlijn tot gevolg kon hebben en bovendien kon leiden tot ‘een te groot zelfvertrouwen bij het Oost-Berlijnse regime’. Als er niets werd ondernomen, zouden de communisten als volgende stap West-Berlijn veranderen in een geïsoleerd ‘getto’ waaruit veel inwoners zouden wegvluchten. Kennedy moest de Sovjetchantage weerstaan. Die avond, op een gigantische manifestatie in Berlijn, riep Brandt: ‘Berlijn verwacht meer dan woorden! Berlijn verwacht politieke actie!’

Kennedy was er niet erg van onder de indruk, deels omdat hij

meende dat Brandts woede vooral was ingegeven door electorale overwegingen. Binnenskamers noemde hij Brandt ‘die klootzak uit Berlijn’.

Binnen enkele dagen nadat de betonblokken en het prikkeldraad waren verschenen, sprongen de eerste Oost-Duitsers langs de grens in de Bernauer Strasse in de wijk Mitte uit ramen van gebouwen en landden op de stoep in West-Berlijn. Dat was alleen mogelijk in die delen van de stad waar de gevels van gebouwen ook de grens tussen Oost en West vormden. In sommige gevallen werden springers door West-Berlijnse brandweerlieden met vangzeilen opgevangen. Iets meer dan een week na 13 augustus viel de eerste dode onder de Oost-Berlijners die probeerden te vluchten. Het was Ida Siekmann, 58 jaar, die letterlijk haar dood tegemoet sprong nadat ze een matras en andere bezittingen uit het raam van haar woning op de derde verdieping in de Bernauer Strasse had gegooid. Siekmann miste het matras en overleed op weg naar het ziekenhuis. West-Berlijners reageerden ontzet. In Oost-Berlijn werden de ramen die grensden aan het Westen zo snel mogelijk dichtgemetseld.

Twee dagen na Ida Siekmanns fatale sprong werd de vijftwintigjarige kleermaker Günter Litfin doodgeschoten in de Berlijnse Humboldthafen. Litfin, een van de duizenden Oost-Berlijners die niet meer naar hun werk in West-Berlijn konden pendelen, had uit wanhoop geprobeerd naar de overkant van de Spree te zwemmen en had die bijna bereikt toen hij door een grenswacht in het achterhoofd werd geschoten. Binnen enkele uren verzamelden zich duizenden West-Berlijners langs de oever en schreeuwden hun protesten. Litfins broer werd door de politie gearresteerd en de woning van zijn moeder werd overhoopgehaald. De Oost-Duitse media lanceerden een lastercampagne tegen de dode en noemden hem een homoseksueel, bijgenaamd ‘Puppe’. Beide grenswachten die op Litfin hadden geschoten kregen een medaille, een horloge en een bonus in contanten.

Een West-Berlijnse krant verklaarde: ‘Ulbrichts mensenja-

gers zijn moordenaars geworden.’ Enkele dagen na de dood van Litfin werd een jonge Oost-Berlijner doodgeschoten in het Landwehrkanal in Treptow. Binnen enkele dagen vonden nog drie anderen de dood nadat ze in de Bernauer Strasse uit een raam waren geklommen of van het dak waren gevallen. In de beginnende dagen van de Muur geloofden de meeste West-Berlijners dat, hoe onmenselijk het systeem in Oost-Duitsland ook was, soldaten en grenswachten niet op mede-Duitsers zouden schieten. Maar nu al werd die hoop keer op keer gelogenstraft.

Vastbesloten vluchtelingen lieten zich nog niet van hun plannen afbrengen. Een stel zwom de Spree over naar de overkant – voor zich uit duwden ze een teil met hun dochtertje van drie.

Halverwege oktober was het prikkeldraad in meerdere delen van de stad vervangen door een manshoge muur. Volgens een Berlijnse beeldhouwer zag de muur, met zijn provisorische, rommelige constructie, eruit alsof hij ‘in elkaar is geflanst door een troep achterlijke leerling-metselaars toen ze dronken waren’. Waar dissidenten manieren vonden om eroverheen te klimmen of door het beton te breken, maakten DDR-arbeiders de muur hoger of dikker. Overal rezen wachttorens als paddenstoelen uit de grond. Aan de westkant van de Muur verscheen graffiti: KZ, de nazi-initialen voor *Konzentrationslager*, concentratiekamp. Honderden wisten nog altijd naar het Westen te ontkomen, door de riolen, in een auto dwars door de stenen barrière, in een trein die niet stopte bij de grens. De Muur was tegelijk te veel en niet genoeg.

Veel hoogwaardigheidsbekleders in West-Duitsland en de Verenigde Staten bleven de Muur in hun publieke uitlatingen veroordelen, maar legden zich er heimelijk al bij neer, of verwelkomden hem. Ze zagen de Muur eerder als een oplossing dan als een probleem, hoe tragisch ook voor de gewone Oost-Berlijners. De grootste angst in het Westen was geweest dat het Sovjetleger – met een omvang die de troepenomvang van de drie westerse contingents tezamen verre te boven ging – West-

Berlijn zou binnenvallen. In de geïsoleerde stad waren slechts 6500 soldaten gelegerd, een fractie van de ruim een kwart miljoen Amerikaanse troepen in West-Duitsland. Het verrijzen van de Muur leek een aanwijzing dat de Sovjets elke intentie om de stad in te nemen hadden laten varen en voorlopig genoegen namen met het versterken van hun greep op Oost-Duitsland. De burgers van West-Berlijn bleven intussen in de rats zitten. Op de Brandenburger Tor waren Sovjetmachinegeweren gesignaleerd. Was een inval vanuit het Oosten nu inderdaad zo onwaarschijnlijk geworden als de Amerikanen beweerden? Een kreet die op straat de ronde deed was: 'We zijn verkocht, maar nog niet afgeleverd.' Als West-Berlijners plannen voor de toekomst bespraken, voegden ze er vaak aan toe: 'Als we er nog zijn.'

Tegen oktober 1961 was Harry Seidel zo kwaad op het communistische systeem dat hij bereid was zijn leven te riskeren om niet alleen familieleden maar ook vreemden te redden. Het aantal opties nam inmiddels echter wel af. De slim ontworpen maar smerige riolering van de stad, ook wel 'Kanalisation' genoemd of 'Route 4711' (naar de populaire eau de cologne), bood vele ontsnappingsroutes, maar die waren intussen allemaal door de politie ontdekt en afgesloten. Andere tactieken, met behulp van vervalste paspoorten of identiteitsbewijzen, ketsten steeds vaker af op de scherpere controles door de Oost-Duitse grenswacht. Tientallen *Fluchthelfer* waren gearresteerd toen ze naar Oost-Berlijn wilden gaan om er valse identiteitsbewijzen te verspreiden.

Maar Harry Seidel had de omgeving van de Kieffholzstrasse goed bestudeerd en wist dat hij de zwakte van de versperringen daar kon uitbuiten. Hoewel hij op de zondagen aan wielervedstrijden bleef deelnemen, wist hij de volgende drie maanden zeker twintig vrienden (en vrienden van vrienden) de weg over, onder of door het prikkeldraad te wijzen. Op een dag zag hij een man die van over de grens stond te roepen en te zwaaien naar zijn vriendin aan de oostkant. De man huilde. Ze hadden

die maand zullen trouwen, maar nu zat zij vast. Harry beloofde haar naar de andere kant te helpen. En dat deed hij. En hij trad op als getuige bij hun huwelijk.

Zijn vluchtroute werd uiteindelijk ontdekt toen hij een moeder met haar baby naar de overkant hielp en het kind begon te huilen. De grenswachten vuurden op hen en misten, maar vanaf dat moment waren er veel meer Oost-Duitse ogen op de Kiefholzbuurt gevestigd. Er kwamen een derde prikkeldraadversperring en een houten schutting bij. Dus richtte Seidel zijn blik omlaag.

Een hardnekkig gerucht wilde dat de nazi's in 1933 een tunnel onder het gebouw van de Rijksdag hadden gegraven om de brand te stichten die hen zo goed van pas was gekomen bij hun greep naar de macht. Harry verkende de ruïnes, maar vond niets. Al doende ontdekte hij echter een lage muur in de buurt van de Brandenburger Tor van waaraf je gemakkelijk de grens over leek te kunnen springen. Hij probeerde het – en stond plotseling als bevroren in het felle licht van schijnwerpers. Hij werd opgepakt en verhoord in een politiebureau in de buurt, waar hij beweerde dat hij op de vlucht was geweest voor Amerikaanse soldaten, maar dat verhaal slikten zijn ondervragers niet. Toen ze even de kamer uit gingen, sprong Harry uit het raam, drieënhalve meter naar beneden, waarna hij zijn vertrouwde oversteekplaats aan de Kiefholzstrasse opzocht en ongehavend terug glipte naar het Westen.

Andere tegenslagen liepen minder goed af. Een van Harry's collega-ontsnappingskunstenaars, een student scheikunde aan de Technische Universität, had aangeboden een medestudente en haar moeder naar het Westen te helpen. Hij was aan de rand van de wijk Spandau in het donker bezig een paar stukken prikkeldraad door te knippen; schoten klonken en de jonge man zank ineen, vijf meter van de grens, aan de Oost-Berlijnse kant. Britse militairen en West-Berlijnse politieagenten waren snel ter plekke maar keken in de geweerlopen van de Oost-Berlijnse grenswachten, die elke poging om het slachtoffer te hulp te komen kansloos maakten. Die koude decemberavond bloedde hij

dood voordat de grenswachten hem wegsleepten.

Ook ver weg van de Muur loerde gevaar. Na zeventien jaar communistisch bewind telde Oost-Duitsland meer informanten per hoofd van de bevolking dan enige andere natie in de geschiedenis. Het ministerie van Staatsveiligheid – afgekort tot mfs, in de volksmond ook wel Stasi genoemd – beschikte over tienduizenden medewerkers in het land, betaald of vrijwillig, een netwerk waarbij dat van Hitlers Gestapo in het niet zonk. Aan elk groot bedrijf, ziekenhuis of woongebouw, elke school of krant, waren agenten toegewezen en hun rapporten stroomden naar een van de kantoorblokken waaruit het kolossale Stasi-hoofdkwartier aan de Ruschestrasse in Berlijn was opgebouwd. Seidel was er zeker van dat zijn naam inmiddels vaak opdook in de Stasi-archieven. Ook wist hij dat het informanten-netwerk aan beide kanten van de Muur opereerde. Het was bekend dat Stasi-agenten uitgewekenen in West-Berlijn ontvoerden en terug smokkelden naar Oost-Berlijn.

Toen Seidel midden in de winter kranten rondbracht met zijn auto, ontmoette hij Fritz Wagner, een gezette en luidruchtige West-Berlijnse slager van halverwege de dertig. Ze raakten bevriend en Wagner, die een vrouw had en twee kinderen, nodigde Harry uit in zijn huis in het zuiden van Berlijn. Als sportman leek Harry hem geknipt voor het zware werk dat hem voor ogen stond: een tunnel onder de Muur door graven. Wagner wilde een paar vrienden en familieleden uit Oost-Duitsland bevrijden. Daarnaast zag hij een aardige winst weggelegd als hij anderen voor een veilige overtocht liet betalen. Wagner, die in een grote Mercedes reed en als nevenactiviteit een krantenkiosk dreef, was er de man niet naar om een handeltje aan zijn neus voorbij te laten gaan. Seidels complexe charisma intrigeerde hem: zowel sluw als roekeloos, laconiek maar temperamentvol, fel maar teerhartig. Wat Seidel betreft, die was toe aan een nieuwe uitdaging, hoe groot het gevaar ook zou zijn. Hij omarmde het idee van tunnels graven, want andere opties waren zelfs naar zijn normen te riskant geworden. Door met Wagner in zee te gaan kon Harry zich aan het werk zelf wijden zonder te worden

afgeleid door organisatorische of financiële details.

Een ander team van tunnelgravers had pas nog laten zien wat er mogelijk was. Erwin Becker, die als chauffeur voor Oost-Duitse parlementsleden werkte, had met zijn twee broers door zanderige bodem een gang uitgegraven die vanaf de kelder van hun ouderlijk huis in een afgelegen deel van Oost-Berlijn onder de Muur door liep en bovenkwam in een park, amper dertig meter van de grens. Als hun moeder politieactiviteit zag, kon ze met een knop in haar woning een lamp in de tunnel laten knippen om hen te waarschuwen. Het graven kostte krap negen dagen en laat op een avond in januari wisten tien mannen en achttien vrouwen door de tunnel te vluchten. *Bild Zeitung* bracht foto's van de tunnel met de grijnzende gebroeders Becker, poserend alsof ze net boven kwamen. De krant betaalde de Beckers voor die exclusieve beelden, een praktijk die vanaf toen standaard zou worden. De kop bij het artikel: 'Massale exodus uit Ulbrichts concentratiekamp!'

De publicatie leidde tot een controverse in de pers. De Amerikaanse persdienst UPI telegrafeerde een bericht waarin de locatie van het huis van de familie werd vermeld. Toen de West-Duitse persvereniging daartegen protesteerde, trok UPI het artikel terug. Hierop kwamen de in West-Berlijn gevestigde nieuwsorganisaties tot de overeenkomst dat ze essentiële details van tunneloperaties verborgen zouden houden, zoals de precieze locatie, het exacte aantal ontsnapt, de namen van de betrokkenen en eventuele hulp van politiemensen.

Het succes van de gebroeders Becker was bemoedigend voor Seidel en Wagner, hoewel zij van plan waren in de tegenovergestelde richting te gaan graven, van West naar Oost (dit in tegenstelling tot vrijwel alle andere ontsnappingstunnels in de wereldgeschiedenis, die steeds in de richting van de vrijheid werden gegraven en niet omgekeerd). Voor hun eerste project lieten ze het oog vallen op de Heidelberger Strasse, een smalle straat in de afgelegen wijk Treptow. Midden over de as van de weg liep nu een hoge betonnen muur, die tussen jarenlange vrienden en burens zowel een fysieke als een politieke barrière

vormde. De Heidelberger Strasse stond nu bekend als de ‘straat der tranen’.

De straat leek een scène uit een dystopische horrorfilm, maar was in veel opzichten een ideale plek voor een tunnel, waar de ingang in een kelder in het Westen maar een meter of twintig verwijderd was van de beoogde uitgang in een kelder in het Oosten. Wagner, die maar nauwelijks in een tunnelgang paste, laat staan er met een schop uit de voeten te kunnen, speelde de rol van opzichter; hij kocht het gereedschap, betaalde de bewoners van de gebouwen aan beide kanten van de straat voor het gebruik van hun kelder en rekruteerde een handjevol werkvolk. Het graven zelf begon onder leiding van Harry Seidel. Maar onervaren als hij was in het aanleggen van tunnels had Harry geen enkele zekerheid dat zijn ploeg precies in de richting van de kelder aan de overkant groef. Bovendien wist hij als gezochte voortvluchtige dat de politie, de grenspolitie of de Stasi weleens op hem kon staan te wachten als hij zijn doel in de oostelijke sector bereikte.

Tunnelgravers en andere Fluchthelfer trokken nu veel publiciteit, zelfs aan de overkant van de Atlantische Oceaan. Toen de Amerikaanse minister van Justitie Robert Kennedy in februari 1962 zijn eerste bezoek aan Berlijn bracht, waar hij door massa's mensen als een ster werd ingehaald, wilde hij graag vluchtelingen spreken die de grens over waren gesmokkeld. William Graver, het hoofd van de operationele basis van de CIA in Berlijn, nodigde twee van zulke vluchtelingen uit in Kennedy's gastenverblijf in de Podbielski Allee, een knooppunt van het Amerikaanse inlichtingenwerk. Vroeg in de ochtend werden de twee jonge mannen Kennedy's suite binnengeleid, waar ze in de badkamer water hoorden lopen. Enkele minuten later was Kennedy klaar met zijn douche en kwam tevoorschijn in zijn ondergoed; hij greep een overhemd en knoopte het dicht terwijl het gesprek begon. Naderhand zei een van de studenten tegen Graver: ‘Dat zou een Duitse minister nooit gedaan hebben!’